

צלחן

רבעון לחקר תולדות ישראל
שנה עט • ב • תשע"ד

ציון

העורכים: מיכאל טוך, עזרא מנדלסון, נדב נאמן, ורד נעם

מזכיר המערכת: יחזקאל חובב

שנה עט • ב • תשע"ד

רבעון לחקר תולדות ישראל
החברה ההיסטורית הישראלית • ירושלים

מועצת המערכת: פרופ' יוסף קפלן – יו"ר, פרופ' אלברט באומגרטן, פרופ' ישעיהו גפני, פרופ' אברהם גרוסמן, פרופ' ישראל יובל, פרופ' נדב נאמן, פרופ' קנת ר' סטאו, פרופ' משה רוסמן, פרופ' שולמית שחר, פרופ' יוסף שלמון, פרופ' אניטה שפירא.

מרכזת מדור ספרים: אהובה ליברלס נוימן

מזכיר כללי, החברה ההיסטורית הישראלית: צבי יקותיאל

הרבעון יוצא לאור בסיוע משרד התרבות והספורט – מינהל התרבות; האוניברסיטה העברית בירושלים – קרן המחקר על שם צ'רלס וולפסון, המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל; אוניברסיטת תל אביב – הפקולטה למדעי הרוח; אוניברסיטת חיפה; אוניברסיטת בן-גוריון בנגב; אוניברסיטת בר-אילן – הפקולטה למדעי היהדות; האוניברסיטה הפתוחה והקרן ע"ש יצחק לייב ורחל גולדברג – קרן קימת לישראל

ציון נערך בידי:

המייסדים: יצחק בער: תרצ"ו-תשל"ח • בן ציון דינור (דינבורג): תרצ"ו-תשל"ב

- ישראל היילפרין: תש"ז-תשל"א • שמואל אטינגר: תש"ך-תשמ"ח
- חיים הלל בן-ששון: תשכ"ו-תשל"ז • מנחם שטרן: תשל"ה-תשמ"ט
- חיים בינארט: תשל"ט-תשמ"ט • שמואל אלמוג: תשמ"ט-תשנ"ג
- ישראל אפעל: תשמ"ט-תשנ"ג • ישראל גוטמן: תשמ"ט-תשנ"ג
- יוסף הקר: תשמ"ט-תשנ"ז • ירחמיאל כהן: תשנ"ד-תשס"א
- אהרן אופנהיימר: תשנ"ד-תשס"ד • יוסף קפלן: תשנ"ח-תשס"ו
- עמנואל אטקס: תשס"ב-תשס"ז • גרמי כהן: תשס"ו-תש"ע

אלברט באומגרטן: תשס"ה-תשע"ב

התוכן

135	זהר שביט: רוסו בגלימת הרמב"ם: פרק בהכנסת כתבי הנאורות לארון הספרים היהודי החדש בתקופת ההשכלה
175	דפנה שרייבר: 'גבה טורא בינינו': מחלוקת גור-אלכסנדר והשפעתה על חסידות פולין בתחילת המאה העשרים
201	הדס פישר: תכנית 'תועלת': צרכנות המונים מלחמתית בפיקוח ממשלת המנדט, 1942–1946
	דברי זיכרון
231	יורם ארדר: דברים לזכרו של פרופ' משה גיל ז"ל (1921–2014)
	ספרים ודברי ביקורת
235	שולמית אליצור: אורי ארליך, תפילת העמידה של ימות החול: נוסחי הסידורים בגניזה הקהרית – שורשיהם ותולדותיהם
246	סטפן ליט: Edward Fram (ed.), <i>A Window to Their World: The Court Diaries of Rabbi Hayyim Gundersheim, Frankfurt am Main, 1773–1794</i>
249	נפתלי לבנטל: עמנואל אטקס, בעל התניא: רבי שניאור זלמן מלאדי וראשיתה של חסידות חב"ד
257	עמנואל אטקס: שירן י' פריז, נישואים וגירושים בחברה היהודית באימפריה הרוסית
263	רון מרגולין: דוד אסף, הציץ ונפגע: אנטומיה של מחלוקת חסידית
270	מיכאל מאיר: Mirjam Zadoff, <i>Next Year in Marienbad: The Lost Worlds of Jewish Spa Culture</i>
274	נועם זדוף: לאה מירון, כוכב אדום בדגל כחול-לבן: יחסה של התנועה הקומוניסטית בארץ לציונות ולמפעל הציוני בתקופת היישוב ועם קום המדינה
279	מספרות המחקר
282	ספרים שנתקבלו במערכת
XIII	תקצירים באנגלית

פרופ' זהר שביט	בית הספר לחקר התרבות, אוניברסיטת תל אביב (zshavit@post.tau.ac.il)
דפנה שרייבר	מכון ון ליר בירושלים (DafnaS@vanleer.org.il)
הדס פישר	בית הספר להיסטוריה ע"ש צבי יעבץ, אוניברסיטת תל אביב (hadas.fischer@gmail.com)
פרופ' יורם ארדר	החוג להיסטוריה של עם ישראל, אוניברסיטת תל אביב (erder@post.tau.ac.il)
פרופ' שולמית אליצור	החוג לספרות עברית, האוניברסיטה העברית בירושלים (shulamit.elizur@mail.huji.ac.il)
ד"ר סטפן ליט	הספרייה הלאומית, ירושלים (Stefan.litt@nli.org.il)
פרופ' נפתלי לבנטל	(n.loewenthal@ucl.ac) University College London
פרופ' עמנואל אטקס	(אמריטוס) החוג להיסטוריה של עם ישראל, האוניברסיטה העברית בירושלים (etkes@mscc.huji.ac.il)
פרופ' רון מרגולין	החוג ללימודי התרבות העברית, אוניברסיטת תל-אביב (rmargo@post.tau.ac.il)
פרופ' מיכאל מאיר	(אמריטוס) היברו יוניון קולג', סינסינטי (mameyer@huc.edu)
ד"ר נועם זודק	אוניברסיטת אינדיאנה, בלומינגטון (noamz@gmx.net)

מאמרים יש לשלוח למערכת כשהם מודפסים ברווח כפול ומותקנים על פי 'הנחיות להכנת כתבי יד והתקנתם לדפוס', ציון, מ (תשל"ה), עמ' 83-94. המערכת מבקשת מן המחברים להעביר אליה שני עותקים בצירוף קובץ ותקציר אנגלי. המערכת תקבל מאמרים לשיפוט רק ממחברים החברים בחברה ההיסטורית הישראלית.

כתובת המערכת: ת"ד 4179, ירושלים 9104101, טל: 02-5650444 פקס: 02-6712388.
דואר אלקטרוני: shazar@shazar.org.il; אתר האינטרנט: www.historical.org.il

ISSN 0044-4758 • כל הזכויות שמורות לחברה ההיסטורית הישראלית

אין להעתיק או להפיץ חוברת זו או קטעים ממנה, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני, לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סידור ועימוד: מרכז זלמן שזר • הדפסה: דפוס 'גרפית' בע"מ, ירושלים

רוסו בגלימת הרמב"ם:

פרק בהכנסת כתבי הנאורות לארון הספרים היהודי החדש בתקופת ההשכלה

מאת זהר שביט

בין השנים תקמ"ד–תקמ"ח (1784–1787) פורסמה ב'המאסף' בכמה המשכים סדרת המאמרים: 'חנוך נערים': על דבר הכרח חינוך הבנים כראוי.¹ מחבר המאמרים, שמעון בר זכריה, היה משכיל יהודי מקניגסברג, והוא חתם את שמו בראשי התיבות בר"ז.² את הפרק החמישי והאחרון בסדרה, 'פרק חמישי, מדבר בקצרה מהנהגת הבריות', הוא ביסס לדבריו על הרמב"ם:

גם הנשר הגדול³ הרמב"ם ז"ל שפתי יוורו דעת/ בפרקיו להלכות דעות/ זה לשונו/ 'הואיל והיות הגוף בריא ושלם מדרכי השם הוא/ שהרי אי אפשר שיבין או ידע דבר מידיעת הבורא/ והוא חולה/ לפיכך צריך להרחיק אדם עצמו מדברים המאבדין את הגוף/ ולהנהיג עצמו בדברים המברין והמחלימים –'⁴

בר"ז הוסיף וציין כי הפרק מבוסס גם על 'ספר הבקורת אשר מחדש יצא לאור מִחֶבְרַת חכמים אשר לא מבני עמנו'.⁵ 'ספר הבקורת' הוא 'אמיל', או על החינוך, ספרו של ז'אן

* מאמר זה נכתב במסגרת פרויקט המחקר של קרן ה־DFG: 'Innovation durch Tradition? Jüdische Bildungsmedien als Zugang zum Wandel kultureller Ordnungen während der Sattelzeit'. תודתי לקרן על סיועה הרב. אני מודה לגב' רוני כספי על עזרתה הרבה בהכנת המאמר ולמר יחזקאל חובב על עבודת העריכה.

1 'אגרת לח"ד' ל"ע (=חברת דורשי לשון עבר) עם מכתב על דבר הכרח חנוך הבנים כראוי, פתיחה ופרק ראשון, המאסף, א (סיוון תקמ"ד), עמ' קנב–קנה; 'על דבר חנוך הבנים כראוי', פרקים שני ושלישי, המאסף, א (אלול תקמ"ד), עמ' רכט–רלג; 'על דבר הכרח חינוך [!]' הבנים כראוי, פרק רביעי, המאסף, ג (תשרי תקמ"ו), עמ' ט–יב; 'חנוך נערים', על דבר הכרח חינוך [!]' הבנים כראוי, פרק חמישי מדבר בקצרה מהנהגת הבריות, המאסף, ד (תשרי תקמ"ח), עמ' לג–מג.

2 לדיון בבר"ז ראו להלן, סעיף ג.

3 'הנשר הגדול' היה כינוי מקובל לרמב"ם. במאמרו על הרמב"ם מצטט בר"ז את דון יצחק אברבנאל, שבספרו 'ראש אמונה' כינה את הרמב"ם 'הנשר הגדול'. ראו: שמעון בר"ז, 'תולדות גדולי ישראל: תולדות רבינו משה בן מיימון זכרו לברכה נצח (1)', המאסף, ג (חשוון תקמ"ו), עמ' כה.

4 בר"ז, פרק ה (לעיל, הערה 1), עמ' לג–לד. הקטע כולו לקוח מהלכות דעות ד, א. תודתי העמוקה לפרופ' גד פרוידנטל, מ־CNRS, Paris, University of Geneva, על שחלק אתי את אוצרות הידע שלו וסיע לי רבות בהבנת השימוש שנעשה בכתבי הרמב"ם בחיבורו של בר"ז.

5 הניקוד שלי. יש שתי אפשרויות קריאה למילה 'מחברת': 'מחברת' או 'מִחֶבְרַת', כלומר כתב המשייך לקבוצת 'חכמים'. אני מציעה את האפשרות השנייה, מפני שבעולמו של בר"ז התארגנו אנשי העט בחברות של כותבים.

ז'אק רוסו (Rousseau, 1712–1778), אחד הספרים החשובים ביותר של הנאורות. הוא הטביע חותם עמוק על תפיסת הילדות והנעורים באירופה ועל התפתחותה של מערכת החינוך בעת החדשה כאחת. עיקרו של החיבור של בר"ז, המציג את עצמו כמבוסס על הרמב"ם, הוא עיבוד של קטעים מ'אמיל' בלי לציין במפורש את מקורו, ואף לא את שמו של רוסו כמחברו של 'ספר הביקורת' (על נורמות התרגום בתקופת ההשכלה ראו להלן, עמ' 154–155).

החיבור הזה של בר"ז ראוי לשמש מקרה מבחן לשלושה נושאים מרכזיים בהיסטוריה של ההשכלה היהודית: (א) תהליך הבנייה של ארון ספרים יהודי חדש. (ב) מידת התמצאותם של אנשי תנועת ההשכלה בספרות הנאורות האירופית, בעיקר זו הגרמנית (Aufklärung). (ג) האסטרטגיה שבה השתמשו המשכילים כדי להכניס את כתבי הנאורות לארון הספרים היהודי החדש ולהחדיר באמצעותם את ערכי הנאורות אל התרבות היהודית.

במאמר אתאר תחילה את ה'מפה' של עולם הנאורות של המשכילים היהודים, כפי שעוצבה כתוצאה מהיכרותם עם התרבות הגרמנית שבתוכה פעלו. לאחר מכן אנתח בפרוטרוט את האופן שבו עיבד בר"ז את 'אמיל'. הניתוח של העיבוד יסביר למה בחר בר"ז לעבד את 'אמיל' דווקא, מדוע בחר להשתמש בדמותו ובסמכותו של הרמב"ם, ומהי אסטרטגיית ההסוואה שבה נקט.

טענתי היא, שבר"ז לא רק הסתיר את שמו של הטקסט המקורי שממנו שאל את הקטעים, וכן את זהות מחברו, אלא גם בנה את הטקסט שלו כמעין פסיפס, השזור פסוקים הלכותיים מטקסטים יהודיים קנוניים, לפי המודל שהיה מקובל בספרות היהודית. הוא עשה זאת כדי להציג את חיבורו כטקסט מן הספרות היהודית ולהסוות את הקטעים שלקח מרוסו, ובכך להקל על קוראי 'המאסף' לקבל את רעיונותיו של הוגה הדעות הצרפתי. במילים אחרות, בר"ז ביקש לצרף את 'אמיל' למדף הספרים היהודי החדש בצל גלימת הרמב"ם. האירוניה היא, שההסוואה הייתה כה מוצלחת עד שגם חוקרי ההשכלה המובהקים לא נתנו דעתם לכך ש'ספר הביקורת' אשר מחדש (=מקורב) יצא לאור אינו אלא נוסח מקוצר של 'אמיל' מאת רוסו.

בר"ז לא היה היחיד שנקט בדרך הזאת. גם משכילים אחרים השתמשו באסטרטגיות שונות של הסוואה כדי לתת בידי הקורא היהודי טקסטים של 'חכמה זרה' בלבוש יהודי.⁶ בדרך זו הם רצו 'להכשיר' את הרעיונות שהוצגו בהם ולקרב אותם אל הקוראים היהודים, ובד בבד לא לעורר את התנגדותם לרעיונות האלה ולא לגרום לדחייתם על הסף. החיבור של בר"ז אינו קוריוז חד פעמי. על כן הוא יכול, כאמור, לשמש מקרה מבחן גם לדיון באסטרטגיות השונות שנקטו המשכילים כדי להכניס את ספרות הנאורות (ולאחר מכן את הרומנטיקה המוקדמת)⁷ אל ארון הספרים החדש של הקורא היהודי המשכילי; וגם לדיון בשאלה עד כמה, ובאילו אופנים, הכירו בני הדור הראשון והשני של המשכילים את הספרות הזאת.

6 על השימוש באסטרטגיית ההסוואה בהשכלה ראו: Yaacov Shavit, 'Three Tactics of Intellectual Acculturation', *Athens in Jerusalem*, London–Portland, OR 1997, pp. 77–78.

7 על אופייה של 'הנאורות' כמחזות אחידה ראו: דניס שרביט, 'השקפת העולם של הנאורות הצרפתית', האדם המשתחרר: הנאורות והמהפכה הצרפתית – מבחר מקורות, בעריכת דניס שרביט, ירושלים 2013, עמ' 13–29.

א. למה רוסו?

לא במקרה בחר בר"ז ברוסו. כידוע, רוסו הטביע חותם עמוק על עולם המחשבה האירופי בתחומים שונים. השפעתו ניכרה לא רק במחשבה הפילוסופית, בעיקר הפילוסופיה הפוליטית, אלא גם בתפיסה של מעמד הילדות והנעורים כתקופה המכוננת בחיי האדם. אמנם, בשנות השישים של המאה השמונה עשרה, בדורם של מנדלסון ולסינג, היחס אל רוסו בגרמניה היה מסווג, ולא מעט מאנשי הנאורות השתתפו בפולמוס שהתנהל בעיתונות הגרמנית על יצירותיו ושפטו אותן בחומרה רבה, גם אם שיבחו את סגנונו.⁸ עם זאת, חשוב לציין כי משה מנדלסון תרגם לגרמנית, בעידודו ובסיועו של לסינג, את המסה של רוסו 'על המקורות לאי השוויון בין בני האדם' (*Abhandlung von dem Ursprung der Ungleichheit unter den Menschen*), ולסינג עצמו הזדרז לכתוב רשימת ביקורת על המסה סמוך מאוד לצאתו לאור של הספר באמסטרדם ביוני 1755.⁹ כבר בחודש יולי של אותה השנה התפרסמה ב'*Zeitung Vossische* רשימת הביקורת פרי עטו של לסינג, אם כי היא לוותה בהסתייגויות רבות מן המסה של רוסו.

לעומת זאת, בני הדור הבא של אנשי הנאורות העריצו את רוסו, ואפשר לומר שכמעט סגדו לו.¹⁰ על עמנואל קאנט מסופר שהקישוט היחיד בביתו היה תמונה של רוסו, וכי אחת משתי הפעמים היחידות שבהן חרג משגרת יומו הקבועה הייתה כשהתחיל לקרוא את 'אמיל' (הפעם האחרת הייתה כשנודע לו על פרוץ המהפכה הצרפתית). הוא צוטט כמי שאמר: 'רוסו העמיד אותי על טעותי' (*Rousseau hat mich [wieder] zurecht gebracht*).¹¹ גתה הצעיר העריץ את המחבר של 'אלואיז החדשה' (*La nouvelle Héloïse*),¹² והמשורר והמחזאי 'עקב מיכאל ריינהולד לניץ' (Reinhold Lenz, 1751–1792), חבר חשוב בתנועת 'הסער והפרץ' (*Sturm und Drang*), שבעידודו של מורו קאנט קרא את כתבי רוסו, ראה ב'אמיל' את 'הספר הטוב ביותר שהודפס באותיות צרפתיות'.¹³ סופרים והוגים מרכזיים בנאורות הגרמנית,

8 Raymond Trousson, 'J.-J. Rousseau et son oeuvre dans la presse périodique allemande de 1750 à 1800 (II)', *Dix-huitième Siècle*, 2 (1970), pp. 229–234

9 Ursula Goldenbaum, 'Einführung', Jean-Jacques Rousseau, *Abhandlung von dem Ursprung der Ungleichheit unter den Menschen*, Weimar 2000, p. 1; Herbert Jaumann, 'Rousseau in Deutschland. Forschungsgeschichte und Perspektiven', *Rousseau in Deutschland: neue Beiträge zur Erforschung seiner Rezeption*, ed. Herbert Jaumann, Berlin 1995, p. 6

10 Raymond Trousson, 'J.-J. Rousseau et son oeuvre dans la presse périodique allemande de 1750 à 1800 (I)', *Dix-huitième Siècle*, 1 (1969), pp. 289–290

11 George Armstrong Kelly, 'Rousseau, Kant, and History', *Journal of the History of Ideas*, 29 (1968), pp. 347–364; Isaac Benrubi, 'Rousseau et le mouvement philosophique et pédagogique en Allemagne', *Annales J.-J. Rousseau*, 8 (1912), pp. 101, 107–109

12 ראו: טרוסון (לעיל, הערה 10), עמ' 289.

13 שם, עמ' 289–290.

ברומנטיקה המוקדמת ובתנועת 'הסער והפרץ', ובהם יוהן גוטליב פכטה (1762–1814), יוהן כריסטוף פרידריך פון שילר (1759–1805), פרידריך הלדרלין (1770–1843), יוהן גיאורג יאקובי (1740–1814) והיינריך פון קלייסט (1777–1811) היו כולם שותפים להערכה הזאת.¹⁴ פדגוגים חשובים ורבי השפעה, ובהם יוהן היינריך פסטאלוצי (1746–1827), יואכים היינריך קאמפה (1746–1818) ויוהן ברנרד באזאדוב (1723–1790), אימצו את תפיסת הילדות ואת ההשקפה הפדגוגית שהציג רוסו ב'אמיל', והיא הייתה הבסיס למשנתם הפדגוגית.¹⁵

לא רק האינטלקטואלים ואנשי העט התלהבו מרוסו; הוא זכה להצלחה רבה גם בקרב ציבור קוראי הגרמנית. במיוחד זכו להצלחה 'אמיל' ו'אלואיז החדשה', ספר שאותו, כך העיד מנדלסון, 'חטפו כמו לחמניות, דיברו עליו בכל טרקלין'.¹⁶ רוברט דרנטון מתאר את התגובה לשני הספרים האלה כאמוציונלית ביותר, קרובה להיסטריה, וטוען ששני הספרים האלה נקראו הרבה יותר מאשר כתביו הפילוסופיים של רוסו.¹⁷ על התקבלותו של רוסו בגרמניה תעיד העובדה שספריו תורגמו לגרמנית כמעט מיד לאחר הופעתם בצרפתית: 'אמיל' תורגם לראשונה לגרמנית כבר ב־1762, מיד לאחר שראה אור בצרפתית, וזכה לפופולריות רבה. לפי מחקרו של ז'אק מונייה, הוא שב ותורגם לגרמנית פעמים רבות, ובין השנים 1782–1817 ראו אור בגרמנית למעלה מתריסר תרגומים של הספר.¹⁸ יחד עם זאת, ולמרבה הצער, עדיין אין בנמצא מחקרים המציעים ניתוח מעמיק על מקומו של 'אמיל' בארצות הדוברות גרמנית. בקובץ מאמרים שראה אור לפני פחות מעשרים שנים (ב־1995) כתב עורך הכרך, הרברט יאומן, בדברי ההקדמה,¹⁹ שהדיון בהתקבלותו של רוסו בגרמניה עדיין נמצא בחיתוליו. ואכן, קשה למצוא מחקרים שיתנו תשובה אפילו על שאלות בסיסיות כמו המספר המדויק של התרגומים לגרמנית ושנות ההוצאה לאור בגרמניה של ספרי רוסו ובהם 'אמיל'. קל וחומר שאין כמעט ניתוח מפורט של שאלת האופן שבו תורגם 'אמיל' לגרמנית ושל האינטרפרטציה שניתנה לספר בתרגומים האלה.

14 שם, עמ' 281–290. וראו: Wilhelm Voßkamp, "Un livre paradoxal". J.-J. Rousseaus "Emile" in der deutschen Diskussion um 1800', *Rousseau in Deutschland* (above, n. 9), pp. 101–113.

15 ראו: בנרובי (לעיל, הערה 11), עמ' 117–120.

16 מצוטט אצל טרוסון (לעיל, הערה 10), עמ' 290.

17 Robert Darnton, 'Readers Respond to Rousseau: The Fabrication of Romantic Sensitivity', *The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History*, New York 1984, pp. 215–256.

18 על תרגומי 'אמיל' לרוסו לגרמנית בין השנים 1789–1817 ראו: Jacques Mounier, *La Fortune des écrits de Jean Jacques Rousseau dans les pays de langue allemande de 1782 à 1813*, Thèse, La nouvelle Sorbonne (Sorbonne 3), 1979; idem, *La Fortune des écrits de Jean Jacques Rousseau dans les pays de langue allemande de 1782 à 1813*, Paris 1980.

19 *Rousseau in Deutschland* (לעיל, הערה 9).

העניין הרב שאנשי תנועת הנאורות בגרמניה גילו ברוסו²⁰ לא פסח גם על הדור הראשון והשני של המשכילים היהודים. שלא כמו שנטען תדיר במחקר,²¹ מקצת המשכילים האלה הכירו היטב את ספריית הנאורות, הרבה מעבר להכרת שמותיהם של הכותבים ושל הכותרים. 'מפת הנאורות' של המשכילים היהודים, גם אלה שחיו בפרובינציה ובוודאי אלה שחיו במרכזים הגדולים של הנאורות בגרמניה, בעיקר בברלין, הייתה מפה רחבה. הרישות שלהם בעולם הנאורות, כלומר מעגל ההיכרויות שלהם עם כתביהם של אנשי הנאורות, ובמקרים מסוימים עם אנשי הנאורות עצמם, ועם כתבי העת והוצאות הספרים שבהם התפרסמו ספרי הנאורות ובאמצעותם הופצו, נרקמו בשלב מוקדם והיו מסועפים ועמוקים מכפי שמקובל לחשוב.

כבר בשנותיה הראשונות של תנועת ההשכלה בגרמניה קראו משכילים יהודים את החיבורים המרכזיים של הנאורות האירופית – הצרפתית, הגרמנית והאנגלית. ואולם, לכמה מן המשכילים לא הייתה נגישות לצרפתית ולאנגלית, ולכן ההיכרות שלהם עם כתבי הנאורות לא הייתה היכרות מכיל ראשון אלא באמצעות תרגום מתווך. כלומר, הם קראו את הטקסטים לא במקור אלא בתרגום לשפה אחרת, לרוב גרמנית.

תרגום מתווך היה מקובל מאוד בספרות הגרמנית כמעט עד תחילת המאה התשע עשרה, ובדרך כלל הייתה זו הצרפתית – שפת התרבות באותה העת – ששימשה שפה מתווכת בין שפות אחרות לגרמנית, בעיקר בין האנגלית לגרמנית.²² ספרים רבים, כמו 'גן העדן האבוד' למילטון, או *The Economy of Human Life* ללורד צ'סטרפילד,²³ תורגמו מאנגלית לגרמנית דרך הצרפתית. כתוצאה מכך היה לתרבות הצרפתית מעמד מכריע בעיצוב פניה של הספרות הגרמנית. רק במחצית השנייה של המאה השמונה עשרה התחילו סופרי הנאורות בגרמניה לנסות לערער על מעמדה של התרבות הצרפתית כקובעת טעם בתרבות בגרמניה. לדוגמה, לסינג ביקר בחריפות את ההערכה לספרות הצרפתית:

Selten genesen wir eher von der verächtlichen Nachahmung gewisser französischen Muster, als bis der Franzose selbst diese Muster zu verwerfen anfängt. Aber oft (=רק לעתים נדירות אנו מצליחים להבריא מן החיקוי הבזוי של

20 תודתי העמוקה לד"ר אבי ליפשיץ מ־University College London על עזרתו הרבה בשאלות הנוגעות למעמדו של רוסו בגרמניה.

21 בספרו החשוב כותב שמואל פיינר: 'גם אם התרבות הקלסית של הנאורות כמו "האנציקלופדיה" של דידרו וד'אלמברט, כתבי מונטסקייה, וולטר ורוסו, הפילוסופיה של יום, ציוריו של הוגארת, הרומנים של פילדינג והמוסיקה של מוצארט מילאו בהשכלה, אם בכלל, תפקיד שולי באופן יחסי, הרי שקיים היה דמיון רב במנטליות, בערכים, בתמונת העולם, בתודעה העצמית ובריטוריקה, שמצדיקים את שיוכה של ההשכלה לתרבות הנאורות'. ראו: שמואל פיינר, מהפכת הנאורות: תנועת ההשכלה היהודית במאה ה־18, ירושלים תשס"ב, עמ' 22.

22 Wilhelm Graeber, 'German Translators of English Fiction and Their French Mediators', *Interculturality and the Historical Study of Literary Translation*, eds. Herald Kittel and Armin Paul Frank, Berlin 1991, pp. 5–16

23 שם, עמ' 7.

מודלים צרפתיים מסוימים, וזאת כאשר הצרפתי עצמו מתחיל לדחות אותם. אבל גם אז לא תמיד.²⁴

רק משנחלש מעמדה של התרבות הצרפתית בגרמניה, במחצית השנייה של המאה השמונה עשרה, והתחזק הביטחון העצמי של התרבות הגרמנית בערכה, איבדה הספרות הצרפתית את מקומה כמקור הכמעט בלעדי למודלים ספרותיים ולטקסטים שיובאו אליה. את מקומה החלה לתפוס בהדרגה האנגלית כשפה מתווכת בשוק הספרים בגרמניה.²⁵ בכל מקרה, משכילים יהודים המשיכו להשתמש בתרגומים מתווכים לגרמנית גם אחרי שנת 1770, כאשר הפרקטיקה הזאת כבר דעכה בספרות הגרמנית.²⁶

ב. מעמד התרגום בתנועת ההשכלה (תרגום 'מלא', 'עיבוד', תרגום 'מוסווה')

בכל הנוגע ליצירה הספרותית של תנועת ההשכלה בשפה העברית כדאי לאמץ את קביעתו של גדעון טורי, שצריך לצאת מהנחה שכל טקסט ספרותי בעברית שפורסם בתקופת ההשכלה הוא סוג של תרגום, אלא אם הוכח אחרת, ואין זה משנה כלל אם מדובר, במושגים של היום, בתרגום אקויוולנטי או אדקוויטי, או ב'עיבוד' של הטקסט המקורי תוך שימוש רב או מועט בו.²⁷

ראוי אולי לאמץ את העמדה, שכל טקסט ספרותי עברי מוקדם יהיה חשוד עלינו כתרגום כל עוד לא הוכח ההפך. האוריסטיקה (!) כזאת תאלץ את ההיסטוריון של הספרות העברית החדשה לחפש בתרבויות אחרות מועמדים לעמוד ברקע של עוד ועוד טקסטים, וחיפוש זה שכר רב בצדו.²⁸

ואכן, כמעט כל אנשי תנועת ההשכלה היו מעורבים באופן כזה או אחר בפעילות תרגומית – לגרמנית או לעברית. הפעילות התרגומית האינטנסיבית של המשכילים היהודים התרחשה בשני שדות נבדלים: זה של התרגום לגרמנית, כחלק מן הפעילות שלהם בשדה הנאורות הגרמנית, וזה של התרגום לעברית, כחלק מן הפעילות בשדה ההשכלה (היהודית).

Gotthold Ephraim Lessing, *Das Theater des Herrn Diderot. Vorrede des Übersetzers* 24
;(1760). *Werke in drei Bänden*, ed. Herben G. Göpfert, München–Wien 1982, 2, p. 25

מובא אצל גרבר, שם, עמ' 5.

Avi Lifschitz, 'Translation in Theory and Practice: The Case of Johann David Michaelis' 25
Prize Essay on Language and Opinions (1759)', *Cultural Transfer through Translation*
in *Eighteenth-Century Europe*, ed. Stefanie Stockhorst, Amsterdam 2010, pp. 29–43

גרבר (לעיל, הערה 22), עמ' 6.

Gideon Toury, *In Search*: על מושגי היסוד האלה בתורת התרגום ראו את מחקריו של גדעון טורי: 27
of a *Theory of Translation*, Tel Aviv 1980; idem, *Descriptive Translation Studies and*
Beyond, Amsterdam 1995

גדעון טורי, 'ראשית התרגום המודרני לעברית: עוד מבט אחד', דפים למחקר הספרות, 2 (1998), 28
עמ' 112.